

УДК 811.161.2'282 (477.85)

Марія НАЛИВАЙКО

РОЛЬ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ В ДОСЛІДЖЕННІ ГОВІРКОВОГО МОВЛЕННЯ

Дослідження діалектів української мови певного регіону становить давню традицію. Найпродуктивнішим для дослідження говірок був період кінця 1950-х–1970-і роки, на який припадає запровадження проведення діалектологічних практик. Дослідження лемківського говору доводить, що методика діалектологічної практики залишається важливою для вивчення говіркового мовлення.

Ключові слова: фонетичні діалектизми, морфологічні діалектизми, лексичні діалектизми, діалектологічна практика.

Постановка проблеми. Лемківські говірки побутували на території колишньої Лемківщини. Галицька або Північна Лемківщина після відомої операції «Вісла» як територіальне поняття не існує. Сьогодні галицькі лемки проживають загалом в західних областях України. Розселені на різних теренах, лемки у мовному плані асимілюються. Тому актуальним є збір і фіксація лексики лемківських говірок.

Автентичні діалектні тексти, записані під час експедиції до сіл, де компактно проживають лемки, дають підстави стверджувати, що в аналізованому говорі зберігаються архаїчні риси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням діалектології присвячено праці Ф. Жилка¹, Й. Дзензелівського², С. Бевзенка³, І. Матвіяса⁴, З. Бичка⁵ та ін.

Лемківські говори монографічно дослідили Г. Ступінська⁶, С. Панцьо⁷, Є. Турчин⁸.

1 Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. школа, 1966. – 308 с.

2 Дзензелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології : вступні розділи / Й. О. Дзензелівський. – Ужгород : [б. в.], 1966. – 99 с.

3 Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.

4 Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1990. – 168 с. Матвіяс І. Г. Засади української діалектології / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – №1. – С. 3–9.

5 Бичко З. М. Діалектна лексика Опілля / З. М. Бичко. – Львів : Фенікс, 1997. – 136 с.

Укладена загальноукраїнська діалектна хрестоматія⁹ та збірник текстів, записаних від переселенців з Чорнобильської зони носіїв середньополіського діалекту¹⁰. Зараз надруковано добірки діалектних текстів південно-західного наріччя української мови¹¹, діалектні тексти з Буковини¹², Північно-східної Слобожанщини¹³, Старобільщини¹⁴, Сватівщини¹⁵ та ін. Проте опубліковані праці ще не сповна задовольняють запити дослідників.

Мета статті – з'ясувати роль діалектологічної практики у дослідженні говіркового мовлення. **Завдання** – простежити фонетичні, морфологічні, синтаксичні особливості лемківського говору.

Виклад основного матеріалу. Далектологічні практики проводять за відповідними програмами. Матеріали студентських практик засвідчують, що вивчення говірки чи говору дає добрі результати¹⁶.

Упродовж 2007–2013 років викладачі та студенти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка записували діалектні тексти під час експедицій на території Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської, Хмельницької областей.

Матеріали опубліковано в збірнику¹⁷, який містить діалектні тексти, короткий словник слів. У збірнику містяться й розповіді вихідців із Лемківщини, які відірвані від своєї етнічної землі, хоча ще зберігають діалектні архаїчні риси говору.

6 Ступінська Г. Ф. Фразеологічний словник лемківських говірок / Г. Ф. Ступінська, Я. В. Битківська. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. – 464 с.

7 Панцьо С. Є. Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика) / С. Є. Панцьо. – Тернопіль, 2009. – 108 с. 16Словник прикметникового лексикону лемківських говірок / укл. С. Є. Панцьо, Н. І. Лісняк. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2015. – 232 с.

8 Турчин Є. Д. Словник села Тилич на Лемківщині / Є. Д. Турчин. – Львів : Укр. акад. друкарства, 2011. – 384 с.

9 Говори української мови: збірник текстів / Упоряд. С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипко. – К., 1977. – 590 с.

10 Говірки Чорнобильської зони: Тексти / Упоряд.: П. Ю. Гриценко та ін.. – К. : Довіра, 1996. – 358 с.

11 Матеріали діалектологічної практики: збірник текстів / укл. Панцьо С. Є., Наливайко М. Я., Свистун Н. О., Вільчинська Т. П., Бабій І. М., Миколенко Т. М., Кость І. Я. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 160 с.

12 Буковинські говірки: Хрестоматія діалектних текстів / [Укл. Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В.] – Чернівці: Рута, 2006. – 383 с.

13 Північно-східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області). Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / Упорядники: І. В. Магрицька, В. Ф. Семистяга, З. С. Сікорська, М. Г. Чернопиский, О. В. Шевцова. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 256 с.

14 Старобільщина: матеріали фольклор.-діалект. експедицій / упоряд.: К. Д. Глуховцева та ін.; за ред. З. С. Сікорської. – Луганськ : Шлях, 2000. – 128 с.

15 Сватівщина : матеріали фольклор.-діалект. експедицій / за ред. З. С. Сікорської. – Луганськ : Осіріс, 1998. – 136 с.

16 Діалектологічна практика : навч.-метод. посіб. для студ. укр. від-ня філол. ф-тів / укл. Н. М. Глібчук, Л. В. Асіїв. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 76 с.

17 Матеріали діалектологічної практики: збірник текстів / укл. Панцьо С. Є., Наливайко М. Я., Свистун Н. О., Вільчинська Т. П., Бабій І. М., Миколенко Т. М., Кость І. Я. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 160 с.

Це жителі сіл Тернопільщини, що до переселення проживали в таких селах Галицької Лемківщини: с. Ганчова, с. Одрехова, с. Устя Руське.

Діалектоносіями обрано людей старшого та середнього покоління, мовлення яких якнайповніше відбиває особливості говору. Як відомо, сьогодні основним джерелом лемківського лексикону залишається мовлення незначної кількості носіїв.

Серед фонетичних особливостей аналізованого говору виділяємо такі:

1) збереження давньої фонем [ы] в наголошеній і ненаголошеній позиціях: 'Уст'а 'бы'ю 'таке роз'винене 'сево // 'быва читал'н'а / г'ра'ї вис'та'ї // йа пам'ятам же 'бы'а на т'ї вис'таві; на Ле'мк'і'їш'чин'і 'ї 'кажд'ї 'хы'жи бы'ї 'ручн'ї м'линец 'ї 'котр'ім мо'ї'лоли 'зе'рно на хл'їб'н';

2) архаїчне звучання дієслова *быти* або *бити* у значенні *бути*: не' 'биво' кому заоп'ікуватис'а Ни'кифором і 'дати му да'йаки' при'тулок // о ш'кол'і йуж не' 'биво што 'їспом'їнати // не' 'ходи' до ш'коли / не' 'зна' читати / 'ани пи'сати / а при'рода о'арила 'його 'быти ве'ликим ар'тистом; 'але 'кажд'ї ден' і газ'дове / и газ'до'вин'ї мави 'бити 'ї 'чистих и не' 'по'дерт'их ш'танах и сп'їд'ниц'ах;

3) давні м'які приголосні у кінці слів вимовляються твердо: там жи'ї 'тому Вапе'н'ому / а 'ї 'тому Вапе'н'ому 'така 'сама 'вода 'добра Наф'тус'а / йак у нас у Трус'ка'їци; де мо'лода 'с'їдит / там с'а ст'їна 'св'їтит / м'лад'ї с'а 'озерат / 'чорн'ї оч'ї 'утерат // 'отвор / 'мамо / 'хы'жу / ве'деме т'ї зг'ризу / 'отвор і св'ї'тлицу / бо маш роб'їт'ницу;

4) у лемківських говірках переважають повноголосні форми: да'вали ко'ровам 'зуб'ці 'честку / же би 'биви здо'рови // 'їшитки 'їм'валис'а перед ве'чер'ом сту'деном 'водом і 'квали до не'ї 'роши ме'та'лев'ї 'жеби 'биви здо'рови ; по'в'їда'ї йес / же м'а 'возмеш /йак на 'гор'ї 'жито 'вижнеш / а ти 'вижа'ї і по'коси'ї /до 'мене с'а не' 'зго'лоси'ї //а ти 'вижа'ї і по'коси'ї /до 'мене с'а не' 'зго'лоси'ї;

5) етимологічні [о], [е] переходять в [і] (*кїнь*, *пїч*), але в деяких говірках **о – и, е – у** (*кїнь*, *мїст*, *прїн'ус*);

6) перехід [е] в [и]: ц'їле 'сево 'биво так йак ро'дина / 'дуже роди'чалис'а / же'н'илис'а межи 'собом;

7) ствердіння [р], [ц]: 'сама 'будеш про св'ї'ї 'розум ба'новац / же ти 'мене не' хо'т'їла ми'ловац; танц'увала 'риба з 'раком / а пе'т'рушка з пасте'р'наком / ци'бул'а с'а чу'дувала / же пет'рушка танц'увала; 'але 'были 'таки каме'н'аре же'н' обраб'л'али спе'ц'ї'ал'н'ї 'кам'їн' 'йаки' б'рали г 'Бортн'їм 'ы ро'били м'линец;

8) сильне ствердіння шиплячих, часто після них виступають [ы], [и]: *найб'лижчы* 'сева 'биви Кв'їа'тон'а / Кле'м'к'ї'їка / Ган'чова / Ви'сова / Чарна // 'ї 'Уст'у 'биви 'кожд'ого м'їс'ац'а 'йармаки; 'мої' тато 'сами обраб'л'али 'каме'н'а 'пот'їм з 'сосны чи йа'лиц'ї ме'т'рово'ї до'ї'жыни ро'били ко'ї'лодку / де'ре'ї'яну оп'раву и мо'ї'лоли 'муку // хл'їб'н' з то'ї 'муки був барз с'мачн'ї 'ы здо'рови; т'а'гар 'посл'ї то'ї 'їст'р'їчы упа'ї на 'руки Ев'дохи;

9) твердий [л] перед голосним переходить у [в]: 'Уст'а 'би'ю 'таке роз'винене 'сево // 'быва читал'н'а / г'ра'ї вис'та'ї;

10) приголосний [в] перед приголосними змінюється в [г]: у су'боту з'ве'чер 'їшитка ро'дина од ма'вого до ве'ликого 'мава с'а ску'пати од ніг до го'вови // йак п'їд к'ї'нец 'тижн'а 'можна 'биво хо'дити у зава'л'ан'їм г'бран'у / то на по'чатку 'тижн'а не' 'коли // 'але 'кажд'ї ден' и газ'дове / и газ'до'вин'ї мави 'бити 'ї 'чистих и не' 'по'дерт'их ш'танах и сп'їд'ниц'ах; 'але 'были 'таки каме'н'аре же'н' обраб'л'али спе'ц'ї'ал'н'ї 'кам'їн' 'йаки' б'рали з 'Бортн'їм 'ы ро'били м'линец;

11) наявність буквосполучення [ыр], [ыл] на місці давнього [ро], [ло] (*дырва*, *кырваый*, *былха*);

12) значне укання: на Ле^мк'іуш'чин'і ў 'кажд'іі 'хыжи быў 'ручний м'линец ў 'котр'ім мо^ллоли 'зе^рно на хл'іб^н;

13) у кінці слів дзвінкі оглушуються: на Ле^мк'іуш'чин'і ў 'кажд'іі 'хыжи быў 'ручний м'линец ў 'котр'ім мо^ллоли 'зе^рно на хл'іб^н; плакала 'кажду не^д'іл'у / бо до 'церкви не 'п'ідеш / не^н 'іе де / ну і ў п'іа'де'с'ат 'сем'ім 'роц'і 'назат с'а ве^р'нули / ве^р'нулис'а 'назат; на Ле^мк'іуш'чин'і ме с'а зис'тало бо^г'ато 'л'удіі / 'або йіх 'пот'ім ви'г'нали на 'зах'іт / ви'г'нали йіх на 'зах'ім / ну ўсе 'одно ўшитк'і 'тужат за с'войім к'райе^м / за на'шыми обр'а'дами / за на'шыми п'іс'н'ами / 'р'ідне м'ісце наро'жен'а то 'іе 'р'ідне;

14) заступлення г на г: ўшитки ўми'валис'а 'перед ве'чер'ом сту'деном 'водом і 'квали до 'нейі 'грошы ми'та'леви 'жеби 'биви здо'рови.

Типовими морфологічними рисами є:

1) іменники, прикметники та займенники жіночого роду в О. в. мають закінчення -ом: 'мати Ни'кифора / Ев'доха / 'быва глухон'імом *жебрачком* / не^н'при'датном до 'жадноі с'лужби; да'вали ко'ровам 'зубц'і 'честку / же би 'биви здо'рови // ўшитки ўми'валис'а 'перед *ве'чер'ом студеном водом* і 'квали до неі 'гроши ме^н'та'лев'і 'жеби 'биви здо'рови;

2) двоїнне закінчення в О. в. (*тыма, моїма, білыма, котрыма*);

3) у Р. В. однини прикметників жіночого роду виступає закінчення -ой замість -ойі: не^н'при'датном до 'жадноі с'лужби;

4) наявність частки да замість де: не^н 'биво 'кому заоп'іку'ватис'а Ни'кифором і 'дати му *да йаки* при'тулок; Ни'кифор про'вадиў с'вое 'жит'а же^н'брачо / но за дармо хл'іба не^н 'хот'іў 'йісти // в'ін 'ходиў от 'газди до 'газди / мал'уваў / што при'шў до го'лови / і 'зато 'газда даў му 'істи / *да йаку* при'од'іву; еі / йа не^н 'п'іду 'простом до'рогом / йа си 'п'іду / 'п'іду загумен'ками / 'жеби *дахто* 'грош'і не^н 'украў / шо йа 'жен'і 'пов'ім? де йа под'іў 'бика?;

5) переважають форми майбутнього часу дієслів типу *буду ходив, буду знав*, зрідка – *будеме в'язати; та што будем робили?*

6) минулий час дієслів утворюється за допомогою колишнього дієприкметника минулого часу на -ль, але без зміни л > в: робыл, был: 'маў ске^н'руван':а с 'Пол'ш'ч'і до Терноп'іл'с'койі облас'ті / 'але не^н *дойхал* Прикметники у Н. в. множини мають закінчення **ы** (білы, добры);

7) утрата вставного [л] у дієсловах, тобто збереження давньої архаїчної форми (*куп'ю, роб'ю*);

8) форма інфінітива на -ти: не^н 'могва наў'чити ма'лого бес'іду'вати / бо 'сама не^н бес'іду'вала // не^н 'биво 'кому заоп'іку'ватис'а Ни'кифором і *дати* му да йакиі при'тулок // о ш'кол'і йуж не^н 'биво што *ўспоминати* // не^н 'ходиў до ш'коли / не^н знаў *читати* / 'ани *писати* / а при'рода ода'рила 'його *бити* ве^н'ликим ар'тистом;

9) поширення прийменника К та його варіантів ік, іг, ку, гу (*г ньому, к лісу, гу нам*), а також префікс **пре-** (*прежити, прескочити, пресолити*);

10) давні форми займенників: 'заграї же *м'і* 'яко 'тако / дам *ти* 'заг'ін пастер'наку / і пе^н'трушки 'іўза'гона / і те^н'латко без о'гона; по'в'ідаў 'іес / же *м'а* 'возмеш / 'як на 'гор'і 'жито 'вижнеш / а ти 'вижаў і по'косиў / до 'мене с'а не^н зго'лосиў; 'вечером // 'як с'а ве^р'нула ро'дина з 'пол'а / за'чали к'ликати Кор'нел'ца і гла'дати за 'ним по су'с'ідах // але ниг'де *го* не^н 'било; еі / йа не^н 'п'іду 'простом до'рогом / йа *си* 'п'іду / 'п'іду загумен'ками / 'жеби *дахто* 'грош'і не^н 'украў; не^н 'биво 'кому заоп'іку'ватис'а Ни'кифором і 'дати *му* да йакиі при'тулок; 'ішоў 'поле^н'м / 'але ви'ходе 'йак'ііс хлоп / і по 'пол'ску до 'н'ого 'каже / 'од:аї п'і'н'енже / бо т'і заш'че^н'ле / йа / та по'чекаї 'ішче 'грошки / на *ти* 'гун'ку / ст'р'іл'аї до 'тойі 'гун'ки / 'каже / ст'р'іл'аї 'ішче / наї с'а с'курит *тата* 'гун'ка //

ішла несла бан'ак / та і зачепила / таї попекла си ногу / і не дойхали ми / дойхали ми до Л'вова ту йуж наш'і л'уди били.

Питально-відносний займенник **што**: дайте / же нам дайте / по **што** ми ту пришли / по гус'а печене / по д'їча червене // де мо'лода с'їдит / там с'а ст'їна с'в'їтит / м'ладий с'а о'зерат / чорни очі у'терат;

11) своєрідності лемківській вимові надає прислівник **юш**: України **йуш** неїе;

12) частка **лем** мати Никифора / Ев'доха / бива глухон'їмом жеб'рачком / не придатном до жадної служби // жи'ла она ў н'їжн'ой Кри'ниці // в'їтцом йому биў випадковий муж'чина / кот'рого / бити може / сама Ев'доха **лем** раз ў жит'у ви'д'їва; йі'демо ў ау'то'бус'ї / а ми зи сестром гово'рили по сво'йому / по ле'м'к'їуску / а в'їн так чуў / слухаў / слухаў / а потім каже / откал'с'те приї'хали? / йа'кажу / та з України / з йа'кой України?

Синтаксичні особливості: сполучник же замість що: йака ж ти сої / мойа мила / фал'їчна / **же** ти мене отма'рила от'серца; яко замість як: б'решеш / д'їду / б'решеш / д'їду / **йако** пес / бо ў т'їм Уст'у / бо ў т'їм Уст'у д'ївок йест.

Серед лексичних діалектизмів найпоширеніші такі: *знеска, фелічни, честок, покля* та ін.

Висновки та перспективи подальшого дослідження проблеми. Отже, навіть попередня систематизація фактів, подана у статті, доводить, що методика діалектологічної практики залишається важливим інструментом вивчення говорів української мови з погляду їх історії та динаміки. Навіть у говірках переселенців можна виявити не тільки давно зафіксовані діалектні явища, а й віднайти недостатньо досліджені. Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо у фіксації та дослідженні говіркового мовлення.

Наливайко Марія

Роль диалектологической практики в исследовании говоров

Исследование диалектов украинского языка отдельного региона представляет давнюю традицию. Наиболее продуктивным для исследования говоров был период конца 1950-х–1970-е годы, в которые было введено проведение диалектологических практик. Исследование лемковского говора доказывает, что методика диалектологической практики остается важной для изучения диалектов.

Ключевые слова: фонетические диалектизмы, морфологические диалектизмы, лексические диалектизмы, диалектологическая практика.

Nalyvajko Mariya

The role of dialectological practice in reseach of the dialects

The analysys of the dialects of the Ukrainian language on the material of a lemko dialect represents one of the most old-established traditions of the Ukrainian dialectology . The most productive period in studying patois was in the end of 1950s–1970s during which most active dialectological practices were held. The reseach of the patois in the villages proves that the methodology of dialectal practice still remains an important instrument for the analysys of patois speech.

Key words: Ukrainian patois speech, phonetic dialectisms, grammatical dialectisms, lexical dialectisms, dialectological practice.